

Nijolė ČEPIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

JONO BRETĶŪNO BIBLIJOS GERMANIZMAI

Jono Bretkūno Biblija, pradėta versti 1579 m., baigta 1590 m. – vertingiausias XVI a. vertimas iš vokiečių kalbos (Luko evangelija versta iš lotynų kalbos). Šiame vertime gausu kalbos lobių, atspindinčių XVI a. kalbinę padėtį ir kultūrinę aplinką Mažojoje Lietuvoje. Šį sudėtingą rankraštį tyrinėjo Viktoras Falkenhahnas¹, Jonas Palionis², Jochenas Dieteris Rangė³, tačiau tai tik darbo pradžia. J. D. Rangės ir F. Scholzo pradėtas leisti Bretkūno Biblijos rankraštis turbūt paskatins daugiau mokslininkų tirti šį vertimą, jo kalbą. Jau išleistos Naujojo testamento, Psalmyno ir Senojo testamento Mozės knygų faksimilės⁴. Medžiaga straipsniui rinkta iš Bretkūno Biblijos (toliau BB) rankraščio fotokopijos, esančios Lietuvių kalbos institute. Pasinaudota ir E. Kraštinaičio, K. Eigmino ir N. Čepienės iššifruotu Senojo testamento tekstu. Originalas, kaip žinoma, šiuo metu yra Berlyne.

Palyginus BB leksiką su kitų XVI a. senųjų raštų ir Bretkūno Postilės leksika, matyti, kad germanizmų daugiausia yra Biblijoje – apie 300 (priskaičiuojami ir dariniai), tuo tarpu Bretkūno Postilėje jų yra 39, Daukšos Postilėje – 40, o Mažvydo raštuose – 25 (iš jų 5 pavardės). Lietuvių kalboje iš viso turima apie 3000 germanizmų, daugiausia skolinių iš vokiečių kalbos; gausiausiai jie paplitę pietvakarinėse tarmėse. Taigi raštuose germanizmų yra žymiai mažiau negu tarmėse.

BB germanizmai pateko į lietuvių kalbą įvairiais laikais iš vokiečių žemaičių ir aukštaičių tarmių bei literatūrinės kalbos. Rytų Prūsijoje iki reformacijos buvo kalbama ir rašoma daugiausia vokiečių žemaičių kalba. Po reformacijos atėjo vokiečių aukštaičių literatūrinė kalba. Tačiau leksikoje kai kurie vokiški žemaitiški žodžiai dar ilgai išliko ir pateko į lietuvių kalbos raštus. BB irgi randama vokiečių žemaičių kal-

¹ V. Falkenhahn, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer*, Königsberg und Berlin, 1941.

² Jonas Bretkūnas, *Rinktiniai raštai*, parengė J. Palionis ir J. Žukauskaitė, Vilnius, 1983.

³ J. D. Range, *Bausteine zur Bretke-Forschung, Kommentarband zur Bretke-Edition (NT)*, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1992; t. p. aut., *Kommentierte Edition des Bandes 7 der altlitauischen Bibelübersetzung (Evangelien und Apostelgeschichte) von Joh. Bretke, Labiau 1580*, Habilitationsschrift, Münster, 1992.

⁴ Pastebėta, kad Mozės knygoje nėra kai kurių taisyčių, įrašų žodžių viršuje ar paraštėse. Taigi Bretkūno Biblijos rankraštis, originalas, ir toliau lieka vieninteliu patikimu moksliniams tyrinėjimams tinkančiu egzemplioriumi, kol bus išleistas visas iššifruotas tekstas.

bos skolinių, pvz.: *drabantas* „sargybinis“, *pašiūrė* „pavėsinė“, *penigas* (*peningas*), *rūmas* „vieta, erdvė; patalpa“, *skrynė*, *skūnė* „daržinė, kluonas“, *spangas* „auskaras; sagtis“, *spykerė* „daržinė, klėtis“, *stukas*, *-is* „gabalas, dalis“, *strusas* „strutis“. Vertime vartojami ir tos pačios reikšmės žodžiai, gauti iš vokiečių žemaičių ir vokiečių aukštaičių kalbų (*blekas* ir *blechas* „skarda“, *farva* ir *farba* „dažai; spalva“). Kai kurie BB germanizmai pasižymi rašybos, fonetinių ir morfologinių variantų gausumu, pvz.: *sturmas*, *szturmas*, *schturmas*, *schtūrmas* „audra, vėtra, gūsis“; *hercikis*, *hercigis*, *ercikis*, *ercekis*; *penigas*, *pennigas*, *penigas*, *penningas*, *pinigas*, *pinnigas*, *pinnigas*, *pinningas*; *basas*, *bosas* „statinė“; *gelioti*, *giliuoti*, *gieluoti* „galioti; turėti tam tikrą vertę“; *trumita*, *trumitta*, *tromita* „trimitas“; *trapai*, *trepai* „laiptai“; *spikerė*, *szipikerė* „javų sandėlis“; *harfa*, *harfis* „arfa“; *lampa*, *lampė*.

BB turi žodžių, kurių šaltinis nėra aiškus. Kai kurie tyrėjai, pvz., Pranas Skardžius⁵, juos laiko slavizmais. Tačiau dalis tokių žodžių galėtų būti tiesioginiai skoliniai iš vokiečių kalbos, pvz., *liampa* (v. *Lampe*), *kelichas* „taurė“ (s. v. a. *kelich*), *voga* „svarstyklės“ (v. *Wage*), *gruntas* (v. *Grund*), *jupa* „viršutinis drabužis“ (Prūsijos v. *Jûpe*), *laterna* „žibintas“ (v. *Laterne*), *pancierius* „šarvai“ (v. *Panzer*), *šturmas* „audra, vėtra“ (v. *Sturm*), *šnuras* „virvė“ (v. *Schnur*). Šie žodžiai laikytini tiesioginiais skoliniais iš vokiečių kalbos dėl šių priežasčių: 1) jie neturi gramatinių požymių, rodančių slavų kalbų tarpininkavimą; 2) slavų kalbose jie nėra seni skoliniai; 3) Bretkūnas vertė Bibliją iš vokiečių kalbos, be to, jo tėvas buvo vokietis; 4) nuo XIII a., o gal ir anksčiau, Rytų Prūsijoje vokiečiai gyveno šalia baltų, XVI a. viduryje Friedlande ir Karaliaučiuje žymiai daugiau būta lietuvių negu lenkų, o tik nuo 1602 m. dešimt kartų daugiau ateidavo į bažnyčią lenkų negu lietuvių (Falkenhahn, 30).

Kai kurie skoliniai bus atėję į lietuvių kalbą tikriausiai literatūriniu keliu, t. y. verčiant bažnytines knygas, pvz.: *psalteras* „psalmynas“, *mirra* „kvapūs sakai“, *cipresas* „kiparisas“, *izopas* „vaistinis augalas“. Tačiau didžiąją dalį sudaro kultūriniai skoliniai, atėję su naujomis realijomis, skirti nežinomiems daiktams, asmenims ir sąvokoms pavadinti, atsiradę dėl kalbų kontaktų. Kai kurie skoliniai išstūmė net savus žodžius. Dauguma vokiškos kilmės žodžių yra daiktavardžiai.

BB germanizmai priklauso įvairioms teminėms grupėms. Vyrauja pastatų ir jų dalių, namų apyvokos daiktų, asmenų pavadinimai (*stuba* „namas, troba“, *svelis* „slenkstis“; *lampė*, *kragas* „ąsotis“, *bosas* „statinė“; *ercekis* „hercogas“, *kunigas*, *raitas*), abstrakčios sąvokos (*vakta* „sargyba“, *liuosas* „laisvas“, *vertas*), augalų, mineralų pavadinimai (*cipresas* „kiparisas“, *bukas*; *demantas*, *sapyras*).

Ryškia Bretkūno vertimo ypatybę sudaro gausūs leksiniai variantai, sinonimai, nemažai jų prirašyta taisytojų. Bretkūno germanizmus korektoriai dažnai keitė lietuviškais žodžiais, tikslino reikšmes. Germanizmų randame ne tik pagrindiniame teks-

⁵ Pr. Skardžius, Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen, Kaunas, 1931.

te, bet ir vėlesniuose taisymuose, paraštėse, žodžių viršuje, apačioje, pvz.: *Swagarui – oschwiiui* (viršuje) 4 Moz 10, 29; *Werdelis – Salla* Apr 1, 9; *rumą – wietą, tarpą* (viršuje) *erdwa* (paraštėje) 1 Moz 32, 16; *Kunigaikschtis [Wiriausias]* 1 Krn 10, 20; *Stúka – galwą, dalį* (paraštėje) 4 Moz 31, 47; [*Prieiga*] – *Bolwarką [kraschtą] priiejmas* (paraštėje) 5 Moz 1, 7; *Scharwą [ginklus]* 1 Krn 11, 9. Daug variantų turi skoliniai *šturmas, kunstas, spikerė, spangas*. 1 lentelėje pateikti pavyzdžiai rodo, kad Bretkūnas vok. *Sturm*, dažnai ir *Wetter, Ungewitter, Sturmwind, Ungestüm, Windwirbel* vertė *šturmas*. Tačiau šalia tuoj pat ar vėliau prirašyti ir kiti konkretesni, dažnai lietuviški variantai: *dargana, weful(a)s, weias, wetra, witrás, tranksmas, braschkeghimas, brusgeijmas, sufukimas weio*. Vokiečių *Kunst* Bretkūnas pirmiausia vertė žodžiu *kunstas*, bet jis bei korektoriai pridėjo ir tikslesnių reikšmių žodžius: *ifchmone, darbas, ifchmintis, mokslas, daiktas, pramonė, fzinuojimas*. Vok. *Spange(n)* dažniausiai perduodamas liet. *spangas*, bet rašoma ir *spitúla(s), seta, wainikas, auskaras, ausų czeta(s), pugwiczie*. Iš pavyzdžių matyti, kad Bretkūnas vengė iš teksto mesti skolinius, nurodė variantus, kai kuriuos skliaustuose, lyg palikdamas skaitytojui pačiam pasirinkti tinkamą. Palyginkime: *Schiteip numirre per thą karone /tús wargús/ plega* (paraštėje) *po akim PONO wifsi Wirai /.../* 4 Moz 14, 36. *Esch nūtiliú walanda, inkencziu* (viršuje), *tikoie esmi tiliu* (išbraukta viršuje) */stillas efmi/ ich bin still* (paraštėje) */nekrútú/ ir núsilaikau /núfistabdaú/ /núfsiramdaú/* Iz 42, 14. Variantų skaičius didėjo dėl žodžių daugiareikšmiškumo, jų semantinių niuansų; ieškota tinkamo, tikslaus atitikmens. Vis dėlto Bretkūnas, versdamas Bibliją, dažnai abejojo, kuris žodis yra tinkamesnis, vertino variantus, juos susklausdamas, pabraukdamas ar išbraukdamas, bet dažnai nepalikdamas tik vieno. Galbūt norėta, kad tekstą suprastų įvairių tarmių žmonės.

Nagrinėjant germanizmų vietą BB ir jų santykį su kitais variantais, pastebėta, kad germanizmai atsiduria įvairiose pozicijose: 1. baltiškas žodis – germanizmas, ir atvirksčiai, pvz.: *dalį – ftúka* (paraštėje) 2 Sam 11, 21; *trapais* (išbraukta) – *pakopamis, /traepai* (išbraukta)/, *slinkfneis* (paraštėje) 2 Moz 20, 26; *schnúra* (pabraukta) – *raifchti* (viršuje), *rischtúwa* (paraštėje) 1 Moz 38, 18; 2. germanizmas – slavizmas, ir atvirksčiai: *kunigas – plebonas* (paraštėje) 4 Moz 31, 31; *ant Kamelú /Welbludu/* (išbraukta) 2 Moz 9, 3; */aukso tobliczemis/ – blechomis, blekais* (dgs. įn.) 1 Kar 6, 32; 3. germanizmas – slavizmas – baltiškas žodis (eilės tvarka gali būti skirtinga): *Tarnamús [tekúnamús]* (abu žodžiai pabraukti) – *Drabantiems, Drabantai Herceriams* (abu žodžiai išbraukti) *tekuns Hercierus* (paraštėje) 1 Sam 22, 17; *plafchczú* (išbraukta) *tubą* (įterpta), *plafchte* (pabraukta) – *Kaldra* (viršuje), *plafchte* (pabraukta), paraštėje: *Kaldra gellúmbe stora drabulle; plafchte* 2 Kar 8, 15; *Papanka* (išbraukta) – *Dengala* (išbraukta) */Danga, Dæki/* (išbraukta) *Úszklódá /Dankti/* (paraštėje) 2 Moz 26, 7; *liúsam – walnam paleidzamam* (paraštėje) 3 Moz 16, 8.

Bretkūno aplinkoje gyveno baltai, germanai, slavai. Jie tikriausiai šiek tiek mokėjo vieni kitų kalbų. Ir pats Bretkūnas, anot V. Falkenhahno, kalbėjo prūsiškai, vokiškai, lietuviškai, kuršininkiškai, lenkiškai. Tai atsispindi ir BB leksikoje.

1 lentelė. Kelių BB germanizmų variantai

Pagrindinis tekstas	Vėlesni taisymai (šalia, viršuje, apačioje, paraštėje) ⁶	Liuterio Biblija ⁷	Šaltiniai
<p>Šturmas</p> <p>Schturmas Schturmas Schturmas isch Perkuno /fchturmo, debesies/ schtúrmiui marių Sturmas Perkunas Stúrmas fchtúrmas fchtúrmas fchtúrma /wæsula/ Schtúrmiú /tranksmú, brafchkeghimu/ Schtúrme pafsikrútinimas /Schtúrmas/ Schtúrmiú /fztúrmiú/</p>	<p>Wæias wæfuls weias wæfuls wēfulo</p> <p>súiuudinimúi witrás Szturmas dargana /wefúls/ dargana/ Dargana</p> <p>brúfgejmu</p> <p>wetra súiuúdimas</p> <p>didžú tranksmú súfúkimiú weio</p>	<p>Sturmwind Ungestúm Wetter Wetter</p> <p>ungestúme Meer Sturm Wetter Ungewitter Wetter Wetter Windwirbel Ungestúm</p> <p>Sturm Ungestúm</p> <p>Sturm Sturm</p>	<p>Job 21, 18 Job 27, 21 Job 37, 9 Job 38, 1</p> <p>Ps 89, 10 Pat 1, 27 Pat 1, 27 Iz 25, 4 Iz 66, 15 Jer 30, 23 Ez 13, 13 Ez 38, 9</p> <p>Na 1, 3 Mt 8, 24</p> <p>Mt 8, 32 Luk 8, 33</p>
<p>kunstas</p> <p>kunštú kúnsta Kunstu gera prota /Kúnstus/ Kunsto kúnstú /daiktú/ kústa ifch Kúnsto kúnstas</p>	<p>Szinoijmo ifchminti pramoni</p> <p>mokslo</p> <p>ifchmoni darba mokslas</p>	<p>Kunst Kunst Kunst Verstand Kunst Kunst Kunst Kunst</p>	<p>1 Kar 7, 14 Job 32, 17 Pam 7, 26 Dan 1, 17 Pam 9, 10 Išm 7, 21 Išm 13, 13 Išm 14, 19 ApD 26, 24</p>

⁶ Pateikiami tik lietuvių kalba parašyti žodžiai.

⁷ Die Bibel oder die ganze heilige Schrift alten und neuen Testaments nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luther's, Hildburghausen, Amsterdam und Philadelphia, 1845.

<p><i>spangas</i> <i>Aukso auso</i> <i>spangus</i></p> <p><i>Spanga</i> <i>ausu Spangús</i> <i>/wainikús/</i> <i>Spitúlas auksinas</i> <i>Spangais</i></p>	<p><i>aukso spitúla,</i> <i>sæta</i> <i>czeta púgwiczie</i> <i>Seta púgwitzie</i> <i>aúsú czæta</i></p> <p><i>sceta</i> <i>spitúlais sietos</i> <i>ætas</i></p>	<p><i>gúldene Spange</i></p> <p><i>Spange</i> <i>Ohrenspangen</i></p> <p><i>gúldene Spangen</i> <i>Spangen</i></p>	<p>1 Moz 24, 22</p> <p>1 Moz 24, 47 1 Moz 35, 4</p> <p>2 Moz 28, 13 Jdt 10, 4</p>
<p><i>spikerè</i></p> <p><i>Spikeres /Jawu</i> <i>namúsna/</i> <i>Spikeres</i> <i>/Namus Jawu/</i> <i>spikeres</i> <i>Spikeres /iawú</i> <i>namús/</i> <i>Skúnen</i></p>	<p><i>Swirnus Stirtas</i> <i>szpikeres</i> <i>fwirnus Stirtas</i></p> <p><i>stirtas</i></p> <p><i>spikeres</i></p>	<p><i>Kornhäuser</i></p> <p><i>Kornhäuser</i></p> <p><i>Kornhäuser</i> <i>Kornhaus</i></p> <p><i>Scheune</i></p>	<p>1 Moz 41, 35</p> <p>2 Krn 32, 28</p> <p>Jer 50, 26 Mal 3, 10</p> <p>Mt 3, 12</p>

GERMANISMEN IN DER BIBEL VON JONAS BRETKŪNAS

Zusammenfassung

Die Bibel des Jonas Bretkūnas (1579–1590) (weiter BB) ist die wertvollste handschriftliche Übersetzung des XVI. Jhs. aus dem Deutschen (Lukas Evangelium ist aus dem Lateinischen übersetzt). Sie enthält viele sprachliche Schätze, die die Lage der Sprache und die kulturelle Umgebung des Klein Litauens im XVI. Jh. widerspiegeln.

Beim Vergleich der BB mit den anderen altlitauischen Schriften des XVI. Jhs. stellte sich heraus, daß BB am meisten Germanismen, etwa 300, enthält. Es sind meistens deutsche Lehnwörter aus dem Niederdeutschen und Hochdeutschen. Die Mehrheit der Germanismen bilden kulturelle Lehnwörter, die wegen der Sprachkontakte entstanden sind. Manche Lehnwörter gelangten ins Litauische wahrscheinlich auf dem literarischen Wege, d.h. bei der Übersetzung der Religionsschriften (*psalteras* „Psalter“, *mirrhas* „Myrrhe“, *izopas* „Isop“). Einige Lehnwörter könnten ohne Vermittlung der slawischen Sprachen ins Litauische gelangen, z.B.: *gruntas* (Grund), *pancierius* (Panzer), *šnuras* (Schnur).

Die Eigentümlichkeit der Übersetzung des Bretkūnas ist das Zusammenhäufen der lexikalischen Varianten, Synonyme; einige Wörter sind von den Korrektoren zugeschrieben. Die Germanismen kommen im Haupttext und in späteren Korrekturen vor. Viele Varianten haben die Lehnwörter *šturmas* „Sturm“, *kunstas* „Kunst“, *spikerè* „Speicher“, *spangas* „Spange“ u.a. Die Beispiele zeigen, daß Bretkūnas wollte nicht die Lehnwörter aus dem Text wegwerfen. Er gab Varianten, manche in Parenthesen, als ob der Leser selbst die passenden Wörter wählte. Viele Varianten entstanden wegen der Vieldeutigkeit der

Wörter, ihrer semantischen Nuancen. Sie zeigen, daß Bretkūnas bei der Übersetzung der Bibel oft zweifelte, welches Wort besser passt. Er schätzte die Varianten ein, einige schreibend in Parenthesen, andere unterstreichend oder austreichend, trotzdem blieb oft keine einzige Variante. Neben dem Germanismus steht manchmal ein Wort der baltischen und slawischen Herkunft (*Tarnamūs /tekúnamūs/ Drabantiems Herceriams* 1 Sam 22, 17). In Bretkūnas Umgebung wohnten Balten, Germanen und Slawen. Jonas Bretkūnas selbst sprach Preußisch, Deutsch, Litauisch, Kurisch (Lettisch), Polnisch. Die Vielsprachigkeit widerspiegelt sich auch in der Lexik der Übersetzung der Bibel.

*Nijolė ČEPIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Antakalnio 6
LT-2055 Vilnius
Lietuva*

*Gauta 1998 03 30
Priimta spausdinti 1998 04 27*